

СПЕЦІАЛЬНІ ПІДРОЗДІЛИ УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙСЬКОВОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ (1920 – поч. 1930-х рр.)

Особливістю історичного шляху українського народу є наявність “державницьких” та “бездержавних” смуг. Це обумовило і специфіку минулого спеціальних служб України, коли поряд із структурами розвідки й контррозвідки різних форм вітчизняної державності (козацько-гетьманської, національно-демократичної, радянської) виникали спеціальні органи (служби) у рамках національно-визвольних рухів, які ставили за мету відновити суверенітет та територіальну цілісність України.

Найбільш характерним, на наш погляд, прикладом тому можуть виступати спеціальні підрозділи руху українських націоналістів та Української повстанської армії. Розвідувальне і контррозвідувальне забезпечення виокремлюються у важливий напрям діяльності руху від початку його існування. На фоні величезної літератури з дослідження історії Української військової організації та Організації українських націоналістів (УВО — ОУН) одним з найменш висвітлених і цікавих аспектів залишається їх розвідувальна та контррозвідувальна діяльність.

Поразка визвольних змагань УНР та ЗУНР, територіальне розчленування українських земель (насамперед західного регіону) поставили питання про перспективи дальшої боротьби за відновлення незалежності та соборності України. По різному уявляли собі його вирішення ліберально-демократичні сили Галичини, екзильний уряд УНР та “люди прямої дії” — колишні офіцери січового стрілецтва (УСС) та Української Галицької Армії (УГА), котрі згуртувалися навколо полковника Є.Коновальця. Уже в липні 1920 р. у Празі відбуваються

переговори представників УСС й інших українських військових формацій, у результаті чого й започатковано УВО. Навесні 1921 р. організація об'єднувала близько 100 підпільників, серед котрих переважали бойові офіцери — учасники збройної боротьби 1917 — 1920 рр.¹

Провідною метою УВО проголошено “створення власної національної самостійної і єдиної держави” шляхом збереження військових кадрів для дальшого виступу, терору проти окупаційної адміністрації, пропаганди державного відродження України.

Керівним органом УВО стає Начальна колегія, згодом — Начальна команда УВО, а її представництвом на західноукраїнських землях (ЗУЗ) — Крайова ексекютива у Львові. Територію регіону поділяють на чотири округи та мережу “п’ятірок” як найнижчих тактико-конспіративних ланок організації.

У складі командного органу УВО одразу ж виникає відділ (секція, референтура — подаються різні назви) розвідки. Однак цій, здавалося б, надзвичайно важливій структурі “не пощастило” — спочатку її очолював сотник Я.Чиж, потім сотник М.Колтуняк, котрий зовсім не мав здібностей до цього “ремесла”. У результаті в перші півтора року розвідка УВО перетворилася на “найбільш занедбану” ділянку праці².

Стан розвідпраці значно поліпшився з приходом до її керма сотника О. Думіна. Колишній офіцер УСС, за словами відомого діяча ОУН(М) й історика визвольного руху З.Книша, був “людиною здібною і енергійною, з кожного боку сильною і індивідуальною”³. Від літа 1922 р. Думін у стислий термін розгортає розвідувальну мережу УВО на Галичині та Великопольщі, уникнув хвилі арештів, проведених серед націоналістів поляками восени того ж року.

Першочергову увагу було приділено збору інформації військового характеру — збройні сили, військово-промисловий потенціал, бойова техніка, комунікації й засоби зв’язку “Пі Речі

Посполитої”. Головним джерелом інформації слугували українці, що проходили військову службу. Ретельно вивчалася і преса, військові видання.

Оформилася струнка структура розвідки: інформаторська мережа — розвідувальні підрозділи повітових та окружних “команд” УВО — крайовий центр у Львові, куди надходила для узагальнення й аналізу інформація. Кожний розвідпідрозділ по вертикалі мав власний канал зв’язку зі Львовом, горизонтальні зв’язки було усунено. Працювала система “поштових скриньок” для конспіративного обміну інформацією, відмінно працювали зв’язкові.

Польські правоохоронні органи серйозно ставилися до розмаху розвід діяльності УВО. За підрахунками контррозвідки (“дефензиви” у період з 1929 — 1935 рр. близько 630 українців збирали розвідувальні відомості (26,1 відсотка від загальної кількості осіб, що перебували під оперативним спостереженням)⁴.

Уже в березні 1925 р. відбувається перший гучний судовий процес над членами УВО за звинуваченням у розвідувально-підривної діяльності (“справа басарабівців”). За ним проходило 10 осіб на чолі з одним із засновників УВО А.Мельником (він отримав за вироком 4 роки ув’язнення). Загалом до 1928 р. відбувало покарання “за шпигунство” понад 100 українських націоналістів⁵.

Чимало зусиль до організації розвідки доклав Ю.Головінський, призначений Є.Коновальцем крайовим командантом на ЗУЗ у червні 1930р. За словами З. Книша, “не було людини в УВО в роках 1922 – 1927, для якої “Юлько” не був би легендарним героєм, напівбогом...”⁶. Уродженець м. Радимні у Західній Галичині, учасник першої світової, командир VI бригади УГА, чудовий конспіратор й організатор, Ю.Головінський зажив собі слави “основоположника модерної тактики бойового українського підпілля”⁷.

Саме йому належать слова, які можна вважати програмними для розвідки УВО: “Наставити на здобування не таких

відомостей, що потрібні генеральним штабам чужих армій для використання в регулярній війні, але таких, що стануть в пригоді Українській Військовій Організації в її власній дії”⁸. Створені Ю.Головінським “летючі бригади” боївкарів УВО за рік зібрали “ексами” грошей більше, ніж за 10 попередніх. Командант “Юлько” загинув 30 серпня 1930 р. під м. Бібрка на Львівщині під час слідчого експерименту польської поліції — начебто при спробі втечі його було застрелено.

Вельми цікавою сторінкою спеціальної діяльності УВО—ОУН є співпраця з іноземними спецслужбами, що завжди викликала і викликає суперечливі оцінки. Зазначимо, що у контактах українських націоналістів з іноземцями не було нічого “оригінального” з погляду історії визвольних рухів як таких. Нестачу власних сил для побороення поневолювачів патріотичні сили намагалися компенсувати допомогою держав-противників власної метрополії, причому не всі з них були зразком миролюбства. Згадаємо, хоча б, співпрацю з нацистами в інтересах боротьби з Великою Британією з боку арабських, афганських, індійських націоналістів, певних національних сил Французького Індокитаю — з японськими мілітаристами.

Можна стверджувати, що до встановлення зв’язків з реваншистською Німеччиною Є.Коновальця підштовхнула сама політика Польщі та великих держав. Рада Послів великих держав 14 березня 1923 р. видає режиму Пілсудського мандат на володіння Східною Галичиною та Західною Волиною. На нараді членів УВО її провідник оголошує про крах сподівань на добру волю Польщі та необхідність орієнтації на її запеклого ворога — Німеччину, повідомляє про контакти з її Генштабом⁹.

Пізніше, у листі до митрополита А.Шептицького Є.Коновалець скаже: “Нехай сьогодні ми знаходимося на слугуванні німецьким державним урядовцям. Але завтра ми маємо надію з її допомогою і під їхнім керівництвом здобути власну державність”¹⁰.

Того ж року встановлюється співробітництво УВО з військовою розвідкою Німеччини — абвером. За рішенням таємної наради керівного складу УВО від 6 липня 1926 р. у Берліні (де з початку 1920-х перебувала Начальна команда) сфера розвідувальних спрямувань націоналістів поширюється і на СРСР, Францію, Англію, Канаду, США¹¹.

З боку німців контакти з УВО підтримували шеф абвера полковник Ніколаї, колишній начальник Київського гарнізону кайзерівських військ (1918 р.) генерал Гренер, полковник розвідки Гемп, співробітники розвідцентру, що діяв у Львові під прикриттям гданської фірми “Хартвіг”, розвіддвідділ 1-ї піхотної дивізії у Східній Пруссії на чолі з капітаном Вейсом й інші представники спецслужб¹².

Головним посередником в україно-польських зв'язках по лінії розвідки виступав Ріхард (Ріко) Ярі (Ярий). Він народився, за даними радянської розвідки, 14 квітня 1898 р. у м. Ряшеві (Західна Галичина). Служив ротмістром кавалерії австро-угорської армії, згодом — офіцером УГА. На початку 1920-х вів роботу серед інтернованих українських воєнків, установив співпрацю з абвером під псевдо “Консул-П”¹³.

За словами сучасника — “людина військового фаху, веселої вдачі, зручний і хитрий дипломат, репрезентативний, коректний у поведінці, ... у зносинах з людьми — симпатичний”¹⁴. “Консул-П” 1923 р. надає сприяння контактам УВО — абвер, які передбачали постачання німцям розвідінформації в обмін на військово-матеріальну підтримку та підготовку кадрів.

У Мюнхені 1923 р. створюються курси для членів УВО під керівництвом майора абвера Фосса. У 1924 - 1928 рр. відкриваються вишколи розвідників, диверсантів та резидентів (“шефів українських розвідчих бригад”) у Берліні, Східній Пруссії та Гданську.

Мережа резидентур УВО розширюється й охоплює Варшаву, Краків, Люблін, Познань, інші великі міста Польщі, а також столиці провідних європейських держав.

За свідченням відомого фундатора ОУН П. Кожевнікова, з 1923 до 1928 р. німці передали УВО до 2 млн. марок, значну кількість зброї¹⁵. Тільки через гданський переправочний пункт пройшло 200 револьверів, 500 кг вибухівки, тисячі детонаторів¹⁶.

Цікаво, що Є. Коновалець і не приховував зв'язків з німецькою спецслужбою. Як засвідчив заарештований 1947 р. органами безпеки Чехословаччини функціонер референтури пропаганди Центрального проводу ОУН В.Порендовський, співпраця УВО з німцями була не тільки широко відомою серед населення Галичини, але й сприймалася з повним розумінням як засіб боротьби проти ненависного “санаційного” режиму¹⁷.

Підтвердженням того, що лідери УВО намагалися вести власну лінію і не обмежуватися орієнтацією виключно на Німеччину, можуть слугувати їхні контакти зі спецслужбами інших держав. Голова УВО 1923 р. досягає домовленості з прем'єр-міністром Литви Вальдемарасом про співробітництво у галузі обміну розвідінформацією стосовно Польщі та СРСР.

Про стратегічну значущість розвідданих УВО свідчить хоча б передача Литві 1926 р. плану польської агресії проти свого сусіда¹⁸ (нагадаємо, що Польща ще 1920 р. окупувала Віленський край, який був литовською територією, думається, що не випадковим є і збіг дати — 1926 р., адже саме того року відбувається переворот й узурпація влади Ю.Пілсудським, і не виключено, що агресія проти Литви стала б “звитяжним підмурком” під зміцнення режиму).

У центрі литовської столиці Каунасі по вул. Гедімінаса, 10 розташовувалася резидентура УВО на чолі з сотником Й.Рев'юком (“Йонасом Братвічюсом”), а згодом — М.Сорокою. До її складу входило 15 співробітників, котрі володіли польською, литовською та білоруською мовами. Вони здійснювали збір інформації в регіоні Вільно — Гродно — Ліда — Пінск, сприяли закупівлі й переправі до Галичини зброї, підтримували зв'язок з осередками УВО в Берліні, Відні, Парижі¹⁹.

Саме у Литві видавався 1928 — 1934 рр. друкований орган УВО “Сурма”, на сторінках якого багато місця приділялося публікаціям з історії підпільних рухів, досвіду професіональних революціонерів і терористів, вміщувалися навчальні матеріали з тактики поведінки під час допиту, щодо збору розвідінформації. Тут друкувалися інструктивні брошури “Методи конспірації”, “Значення розвідки”, “Хто працює в розвідці”, “Що загал знає про розвідку?”, методичні матеріали з партизанської війни та диверсійної справи.

Відомо і про стосунки УВО — ОУН і з іншими спецслужбами:

— Представники УВО — ОУН 1931 р. встановили контакт з Сікрет інтеллідженс сервіс через її кадрового співробітника в представництві Англії у Варшаві Д.Росса²⁰.

— За даними 7 відділу Головного управління державної безпеки НКВС СРСР, (зовнішня розвідка) у серпні 1937р. у віденському готелі “Брістоль” відбулася зустріч Є.Коновальця, членів Військового штабу ОУН генералів В.Курмановича та М.Капустянського з японським військовим аташе у Берліні, радником посольства Японії у Парижі кадровим розвідником Іто і двома офіцерами японського Генштабу. Обговорювалася можливість добування розвідінформації щодо СРСР з позицій української діаспори в Манчжурії²¹.

— Японський військовий аташе в Стамбулі 1934 р. встановив контакт для збору інформації з представниками місцевих українських націоналістів²².

З 1933 — 1934 рр. зростає увага розвідки українських націоналістів до СРСР. Безсумнівно, це було насамперед пов’язане з приходом до влади у Німеччині гітлеризму та цілеспрямованою підготовкою до агресивних війн. У вересні 1937 р. з’їзд НСДАП у Штутгарті за доповіддю представника Проводу ОУН Т.Порадовського висловився за поживалення контактів з ОУН “шляхом взаємної інформації внутрі і зовні”²³.

Однак не можна не враховувати і ставлення націоналістів до сталінського режиму — згортання українізації, примусова колективізація і жакхливий голодомор, початок масових репресій не могли не обумовити вкрай негативне сприйняття сталінізму громадськістю Західної України. Ще більш екстремальних форм відраза до радянського режиму набувала в лавах ОУН з її специфічною тактикою боротьби. Характерний факт: улітку 1933 р. крайовий провідник ОУН у Галичині С.Бандера розповсюдив серед боївкарів анкету щодо доцільності теракту проти радянського консула у Львові. Особисту готовність здійснити “атентант”²⁴ висловили 75 відсотків опитаних.

Загалом співпраця з іноземними розвідками слугувала для УВО — ОУН важливим джерелом самозабезпечення. Так, у бюджет ОУН 1936 - 1937 рр. (він іменувався “Визвольним фондом”) із загальної суми 126 282 доларів США 50 тис. надійшло від Німеччини, а 30 тис. — від Литви. Витрати безпосередньо на розвіддіяльність склали 20 тисяч²⁵.

Зрозуміло, що противники українських націоналістів намагалися енергійно протидіяти її розвідувальній та диверсійно-терористській діяльності. Польські спецслужби вважалися одними з кращих на континенті. Як зазначалося в одному з документів націоналістів, “ляцька розвідка є навіть дуже рухлива, а при цьому не щадить гроша”²⁶. “Польська поліція, — згадував член ОУН І.Макух, — заповнила організацію УВО провокаторами і конфідентами”²⁷.

Чи не найшкідливішим для підпілля прикладом вкорінення агентури у її середовище може слугувати крайовий бойовий референт Роман Барановський, брат секретаря ПУНу Ярослава Барановського. Він з 1929 р. на 200²⁸ злотих на місяць та окремі премії за особливо цінну інформацію співпрацював з польською поліцією. Вважається, що саме він видав Ю.Головінського та організаційного референта ОУН З.Коссака, отримав за це 1,5 тис. злотих (так, принаймні, стверджувалося у меморандумі

зовнішньополітичного департаменту НСДАП щодо становища української діаспори в Німеччині від 11 жовтня 1938 р.)²⁹.

Відтак поставало завдання контррозвідувального захисту підпілля. З 1922 р. діє “Дисциплінарний суд” УВО з 1922 до 1928 р. засудив на смерть 5 зрадників, а ще 4 — покінчили з собою³⁰.

У підпілля справді були “довгі руки”. Як розповідав на допитах в НКДБ УРСР один з засновників УВО М.Курах, поляками був завербований член організації М.Діковський (“Норич”), заарештований за участь у теракті над учителем української гімназії у Львові. Діковський після влаштованої йому “втечі” намагався проникнути до осередків УВО у Празі й Берліні, однак був викритий і втік до СРСР. Суд УВО постановив знищити зрадника. До Москви прибули бойовики брати-близнюки “Сокольські”, за допомогою члена УВО Ф.Палащука (який працював під прізвиськом Конар у Наркоматі землеробства СРСР) відшукали “Норича” і виконали вирок³¹.

Однією з форм контррозвідувальної протидії було вкорінення своїх людей до силових структур противника для виявлення агентури ворога та його дезінформування. Хотілося б навести цікавий приклад, хоч він й виходить за хронологічні межі існування УВО. У 1932 — 1937 рр. у Парижі у богословському навчальному закладі навчався уродженець Дубна Яків Кравчук. Він підтримував стосунки з відомими діячами ОУН М.Сціборським та О.Сеником. Здобувши вищу освіту, Я.Кравчук стає членом організації та отримує завдання проникнути до агентурно-інформаторської мережі 2-го, розвідувального відділу польського Генштабу. Ініціативно запропонувавши свої “послуги”, отець Яків стає за 1,5 тис. франків на місяць агентом-двійником “Димитровим”. Перебуваючи на зв’язку у резидента “Леконта”, він систематично дезінформував “двуйку” про становище у вищому проводі ОУН та дії Є.Коновальця зокрема³².

Празька конференція ОУН (липень 1932 р.) ухвалює рішення перетворити УВО на референтуру військових справ Крайової езекутиви (КЕ) ОУН на ЗУЗ. Тоді ж створюється “контрольно-розвідочна референтура” КЕ на чолі зі студентом-медиком Я.Макарушкою³³. На новостворений підрозділ покладалися функції “зовнішньої розвідки” (збір відомостей про збройні сили, правоохоронні органи й інші офіційні структури Польщі, створення в них власних агентурних позицій) та “внутрішньої розвідки” (контррозвідувальний захист підпілля).

У 1939 — 1940 рр. формується Служба безпеки ОУН, яка стала провідною формою спецслужби в ОУН й УПА. Накопичений УВО досвід розвідувальної діяльності, контррозвідувального забезпечення підпілля, конспірації та негласного зв'язку став основою дальшою боротьби національно-визвольного руху на його таємному фронті.

ПРИМІТКИ:

1. Мірчук П. Нарис історії ОУН. — Мюнхен, 1968. — Т. 1. — С. 21.
2. Книш З. Власним руслом. — Торонто, 1966. — С. 91.
3. Там же. Фінал життєвого шляху О. Думіна достеменно не відомий. За деякими даними, він був заарештований “СМЕРШ” у Гданську 1945 р. та розстріляний.
4. Иностранные разведки в Польше (перевод с польского). — Управление НКВД в Ровенской обл. — 1940. — С. 11.
5. Чередниченко В. Націоналізм проти нації. — К., 1970. — С. 47.
6. Кентій А. В. Нариси історії Організації українських націоналістів (1929 — 1941). — К., 1998. — С. 12.
7. Книш З. Дух, що тіло рве до бою. — Вінніпег, 1957. — С. 33.
8. Там же. — С. 96.
9. Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГОУ). — Спр. 33285 фп. — Арк. 48.
10. Кентій А. В. Українська військова організація (УВО) в 1920 — 1928 рр. Короткий нарис. — К., 1998. — С. 51.
11. Чередниченко В. Вказ. праця. — С.46.
12. Там же.

13. Державний архів СБ України (ДА СБУ). – Ф. 11.– Спр. 7449. – Арк. 1.
14. Шевчук С. Пора сказати правду про наші визвольні змагання. – Торонто, 1961. – С. 67.
15. ДА СБУ – Ф. 11 – Спр. 7449. – Арк. 13.
16. Чередниченко В. Вказ. праця. – С. 46.
17. ДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 372. – Т. 1. – Арк. 199.
18. Кучерук О. Останній паспорт Євгена Коновальця. – Пам'ять століть. – 2000. – № 5. – С. 59.
19. ДА СБУ. – Ф. 2. – Оп. 86. – Спр. 3. – Арк. 47 – 48.
20. ЦДАГОУ. – Спр. 33285 фп. – Арк. 41.
21. ДА СБУ. – Ф. 16. – Оп. 30. – Спр. 131. – Арк. 207.
22. Японская разведка. – М., Особое бюро при Наркоме Внутренних дел, 1940. – С. 23.
23. ДА СБУ. – Ф. 26. – Оп. 2. – Спр. 1. – Т. 3. – Арк. 173.
24. Замлинський В. Шлях чорної зради. – Львів, 1969. – С. 31.
25. ДА СБУ. – Ф. 26. – Оп. 2. – Спр. 1. – Т. 3. – Арк. 185.
26. Кентій А. В. Українська військова організація... – С. 33.
27. Мірчук В. Вказ. праця. – Т. 1. – С. 296.
28. Шевчук С. Вказ. праця. – С. 225.
29. ДА СБУ. Ф. 13 – Спр. 372. – Т. 34. – Арк. 20.
30. ЦДАГОУ. – Спр. 33285 фп. – Арк. 45.
31. Там же. – Арк. 46 – 47.
32. Управління СБ України у Рівненській обл. – Спр. 2185. – Арк. 54 – 55.
33. Книш З. Варшавський процес ОУН. – Торонто, 1986. – Т.1. – С. 132.